

І.Г. Тарасенко

ОЛЕНА ФЕДОРІВНА ЛАГODOBСЬКА — ДОСЛІДНИЦЯ ДОБИ ЕНЕОЛІТУ—БРОНЗИ

Статтю присвячено дослідниці доби енеоліту—бронзи Олені Федорівні Лагодівській. На основі архівних матеріал розкривається її життєвий і науковий шлях.

Ключові слова: О.Ф. Лагодівська, культура кулястих амфор, усатівська культура, ямна культура, Усатівський комплекс, Войцехівський могильник, Михайлівське поселення.

О.Ф. Лагодівська належить до покоління науковців, які жили та творили у непрості часи революційного, міжвоєнного, воєнного та повоєнного періодів; але не зважаючи на складність, то були часи значного піднесення в археології, нових відкриттів та активного накопичення археологічного матеріалу. Цей період (1920—1950-ті рр.) потребує детального вивчення в історії науки, а висвітлення біографії окремих науковців, які жили і творили тоді, безумовно, додасть нові деталі в канву всієї історичної картини.

Написання цієї статті зумовлено значним внеском О.Ф. Лагодівської в розвиток археологічної науки в Україні. Хоча присвячені їй статті доволі лаконічні (Телегин 1959; Елена Федорівна... 1960; Черняков 1999; Відейко 2004, с. 291—292; Тарасенко 2015, с. 488). Нами було опрацьовано матеріали Наукового архіву Інституту археології НАН України, де зберігається особовий фонд вченої, долучено адміністративний архів Інституту археології, листи дослідниці з фонду С.С. Гамченка, адміністративні документи ВУАК та матеріали фонду експедицій. Так, завдяки листам, вдалося поточнити деякі моменти біографії вченої та висвітлити їх детальніше. У статті частково публікуються листи О.Ф. Лагодівської до С.С. Гамченка за 1927—1930 рр. Водночас ми намагались відтворити коло спілкування Олени Федорівни, її становлення як археолога, наукові інтереси та наукову діяльність, використовуючи матеріали особового фонду (близько 40 од. за 1933—1958 рр.), що містить також неопубліковані статті.

© І.Г. ТАРАСЕНКО, 2017

Рис. 1. Олена Федорівна Лагодівська (1899—1958)

Олена Федорівна Лагодівська — кандидат історичних наук, археолог і музеєзнавець (рис. 1). Вона досліджувала такі відомі пам'ятки археології як Усатове, Михайлівка, Войцехівка. Наукові інтереси Олени Федорівни були пов'язані, головним чином, із вивченням пам'яток доби енеоліту—бронзи. Дослідниця розпочала наукову роботу з вивчення культури кулястих амфор, по тому вивчала пам'ятки усатівської, комарівської культур, а також Михайлівське поселення, що стало знаковою подією в українській археології.

Олена Федорівна народилась 15 липня 1899 р. в Одесі. Про родину відомо мало: бать-

ко — «личный дворянин», учитель, дані ж про матір відсутні. Середню освіту Олена Федорівна отримала в Петрограді (в 1917 р. закінчила гімназію), вищу — в Житомирському інституті народної освіти на факультеті суспільних наук за спеціальністю історія (закінчила в 1923 р.). Під час навчання почала працювати у Волинському науково-дослідному музеї¹ (нині Житомирський обласний краєзнавчий музей) спочатку лаборантом, потім помічником заступника історичного відділу (1920—1925 рр.). Волинський науково-дослідний музей (далі Волинський музей) був одним із центрів археології та науковим осередком України (Пудовкіна 2010, с. 201). Група молодих археологів, серед яких Ф.А. Козубовський, І.Ф. Левицький, О.Ф. Лагодовська, М.Л. Макаревич, гуртувалась у музеї навколо відомого українського археолога С.С. Гамченка². З 1919 р. Сергій Свиридович очолював у Волинському музеї відділ археології.

В експедиціях С.С. Гамченка Олена Федорівна отримала перший досвід польових досліджень. Загалом дослідницька діяльність Волинського музею в 1920—1930-ті рр. йшла у двох напрямках — розкопки та охорона пам'яток — і мала високу оцінку членів Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК). С.С. Гамченко очолював археологічні дослідження Волинського музею, що не лише поповнювали його колекцію, але й стали суттєвою основою до подальшого вивчення історії краю. Так, у 1919—1925 рр. С.С. Гамченко зосередився на дослідженні Волині: Житомир і його околиці, басейн р. Тетерів та його допливів (Кам'янка, Гуйва, Лісова, Гнилоп'ять та ін.), басейн р. Случ: села Старий Миропіль (суч. Миропіль), Войцехівка (суч. Колосівка), Колодяжне та ін.

У фонді С.С. Гамченка НА ІА НАНУ зберігаються рукописні звіти про діяльність Волинського музею. У звіті за 1925 р. серед учасни-

ків розкопок, що провадились на правому березі р. Гуйва, вказана О.Ф. Лагодовська (ВУАК, Ф-3, 01, № 51/3, арк. 2). У тому ж році Олена Федорівна провадила розвідки в басейні р. Тюхтерівка (ВУАК, Ф-3, 01, № 52, арк. 1). У звіті за 1926 р. О.Ф. Лагодовська згадується як слухачка археологічного відділення Ленінградського державного університету (Там само, арк. 1). Того року музей досліджував пам'ятки на Середньому Случі, зокрема Войцехівський могильник. У наступному, 1927 р., вона брала участь у дослідженні Колодяжного (лівий берег р. Тюхтерівка). Про свій інтерес до робіт на р. Тюхтерівка вона писала: «...не могли бы Вы, Сергей Свиридович, свои работы по Тюхтеровке отложить до моего приезда?..» (Лист від 10.06.1927 р.). У 1928—1929 рр. О.Ф. Лагодовська брала участь в експедиціях С.С. Гамченка на Вінничині, Черкащині, Кіровоградщині, Харківщині, зокрема в дослідженнях поселення трипільської та ґрунтового могильника білогрудівської культур (с. Білий Камінь), поселення (с. Турія, Андріївка) та могильника (с. Маслове) черняхівської культури, ґрунтового могильника салтівської культури (с.т. Савинці). До розкопок у с. Білий Камінь (Вінницька обл.) долучився директор Тульчинського краєзнавчого музею І.Ч. Зборовський, який провадив активну археологічну розвідку в своєму та сусідніх районах. Про свою переписку з ним О.Ф. Лагодовська згадує в листах до С.С. Гамченка (Лист від 01.02.1931 р.).

Паралельно з польовою роботою Олена Федорівна навчалась в Ленінградському державному університеті на кафедрі матеріальної культури (1925—1927 рр.), потім — у Державній академії історії матеріальної культури (ДАІМК; 1927—1929 рр.), була аспіранткою при науково-дослідній кафедрі історії України ім. Д.І. Багалія в Харкові (1925—1929 рр.; див.: Автобіографія).

У Ленінграді О.Ф. Лагодовській пощастило працювати з відомим дослідником, одним із засновників вітчизняного палеолітознавства П.П. Єфименком, який був співробітником відділу етнології ДАІМК та читав курси з археології та народознавства на археологічному відділенні Ленінградського університету. Дослідниця була вражена науковими досягненнями П.П. Єфименка: «С легкой руки Ефименко палеолит разрастается с каждым годом, он сделал эпоху по камню» (Лист від 25.02.1928 р.). Як засвідчує подальша наукова біографія О.Ф. Лагодовської, співпраця з вченим такого рівня була для неї цінним досвідом.

¹ Музей почав формуватись у 1865 р. і спочатку був місцем зберігання пам'яток старовини. У 1925 р. він отримав офіційний статус науково-дослідної установи, при якій діяла аспірантура.

² Віце-президент і голова Археологічного відділу ВУАК. Дослідницьку роботу розпочав на Волині в експедиції свого вчителя проф. В.Б. Антоновича. Став гідним його послідовником — експедиції С.С. Гамченка були організовані на високому рівні, відзначались точністю фіксації та дали археології високоякісний матеріал (досі повністю не виданий). Дослідник розробив власну методологію ведення археологічних розкопок та заснував власну школу археологів (Курінний 2013, с. 119).

Відтак, у 1927 р. О.Ф. Лагодовська переїхала до Ленінграда. Одразу взялися за роботу їй не вдавалось, через вологий клімат загострилась легенева хвороба її чоловіка (Лист від 21.11.1927 р.). Незважаючи на це, О.Ф. Лагодовська працювала над археологічними матеріалами та брала участь в українських і російських експедиціях. Зокрема, обробляла колекцію Супонівської палеолітичної стоянки (поблизу м. Брянськ), яку досліджував П.П. Єфименко в 1926—1929 рр., збільшуючи досвід роботи з крем'яним матеріалом (Лист від 25.02.1928 р.). Супонівська стоянка вважається унікальним комплексом, на якому збереглися житла та господарські споруди. Працюючи на стоянці, П.П. Єфименко впровадив методику дослідження палеолітичних пам'яток широкими площами, що уможливило точнішу реконструкцію пам'ятки.

У 1927 р. Олена Федорівна брала участь в експедиції П.П. Єфименка в Чуваській автономній республіці (Середньоволзька комплексна експедиція), в 1928 р. — у Воронежській губ. (Лист від 08.12.1928 р.). Вважала за необхідне отримати якомога більший досвід польової роботи: «Для мене очень важно увеличение моего практического стажа... раскопок, а особенно разведок (по снятию планов, съемок, зарисовок). ...И мне бы хотелось в такой работе участвовать на Украине. ... Будут ли ...какие-либо работы по камню... мне бы хотелось принять в них участие» — писала вона С.С. Гамченку (Лист від 25.02.1928 р.).

Із листів дізнаємось про коло спілкування дослідниці в Ленінграді. О.Ф. Лагодовська працювала поруч з відомими на той час членами ДАІМК, такими спеціалістами з вивчення та реставрації кераміки, як М.В. Фармаковський³ та І.П. Красніков. Писала С.С. Гамченку про результати аналізу «черепка», який він надсилав у ДАІМК (Лист від 08.03.1927 р.).

Крім наукової роботи, Олена Федорівна займалась поповненням бібліотеки Волинського музею⁴: «Мне хотелось бы привести в по-

рядок музейную археологическую библиотеку» (Лист від 08.03.1927 р.). У наступному листі: «Сегодня купила книги, из них ОАК 1908, 1909—1910, 1912..., таким образом, у Вас в Музее полный комплект ОАК. Цена каждого тома 3 р., значит, я купила значительно дешевле. ... за абсолютно непонятную цену Материалы по этнографии Курской губернии т. III, 1927 — только что вышедшую, вместо 6 р. 25 коп. за 1 р. 50 коп.» (Лист від 10.06.1927 р.). Дослідниця переймалась також поповненням музейних колекцій: «...из Госфонда опять возобновилась выдача музейных экспонатов на Украину... уже был целый ряд прецедентов..., нужно обращаться поскорее» (Лист від 21.11.1927 р.).

У 1929 р. О.Ф. Лагодовська закінчила навчання в Ленінграді: «...для меня начался длительный период неопределенности, — писала вона С.С. Гамченку, — который только сейчас начинает определяться. Я совершенно неожиданно для себя, в связи с переводом моего мужа в Одессу, тоже переехала туда, с одной стороны из соображений личного характера, с другой из-за неопределенности своего аспирантского положения. Так как формально 1.10 мой стаж должен был закончиться. П.П. Ефименко предлагал мне продолжить аспирантуру в Ленинграде, но я колеблюсь дать ответ: из-за неустойчивости здоровья моего мужа я не решалась давать согласие на такое серьезное дело, которое на 2—3 года, безусловно, заставило бы меня жить в другом городе» (Лист від 08.12.1928 р.). Отже, особисті причини зумовили переїзд О.Ф. Лагодовської до Одеси у квітні 1929 р.

Вивчення культури кулястих амфор

Темою своєї наукової роботи О.Ф. Лагодовська обрала мегалітичну культуру України (сучасна назва — культура кулястих амфор) і, вочевидь, зіштовхнулася зі складною проблемою, оскільки пам'яток цієї культури на нашій території було відомо небагато. Хоча перші поховання знаходили вже наприкінці ХІХ ст., подальше їх вивчення йшло мляво через поодинокий характер могил. У 1920-х рр. у зв'язку з великою дослідницькою роботою С.С. Гамченко та І.Ф. Левицький відкрили на Волині низку поховань у кам'яних скринях: Старий Миропіль (суч. Миропіль), Войцехівка (суч. Колосівка), Колодяжне, Чорторія, Суємці, Анета, Сколобів, Кікове. І.Ф. Левицький ввів ці пам'ятки (Східна Волинь) до наукового обігу (Левицький 1929) та атрибутував їх як пам'ятки «мегалітичної культури» (Свешников 1983, с. 6).

³ У структурі ДАІМК у Ленінграді був створений Інститут археологічних технологій, який очолював М.В. Фармаковський. Основним завданням Інституту було застосування методів природничих наук для вивчення археологічного матеріалу. Так, для дослідження кераміки почали застосовувати мікроскоп і мікрофотографію. У 1926 р. І.П. Красніков і М.В. Фармаковський опублікували роботу «Керамика, ее техника и сохранение», що була першим і тривалий час єдиним виданням, що містило методичні рекомендації з реставрації музейної кераміки.

⁴ Бібліотека музею на 1924 р. нараховувала близько 150 тис. од. (Мишук 2003, с. 2).

Интерес Олени Федорівни до «мегалітів», очевидно, розпочався ще в експедиціях С.С. Гамченка. Ось що вона писала в одному з листів: «...Мне бы хотелось на время для работы приехать в Киев. ...я предполагаю проработать тот материал по каменным кистам, который там есть. Дело в том, что темой своей работы при кафедре я хочу взять вопрос о мегалитических культурах Галиции и Правобережной Украины. В прошлом году я познакомилась с литературой по этому вопросу (немецкой и польской), а в этом хотелось бы проработать материал... Очень жаль, что для выводов нельзя будет воспользоваться волинским материалом последних лет» (Лист від 08.12.1928 р.). В іншому листі Олена Федорівна писала, що працює в двох напрямках: з одного боку, вивчає загальний характер мегалітичних культур, з іншого — місцеві культури. Такий підхід дозволив би їй розширити роботу «Бронзовая культура Правобережной Украины» (Лист від 02.04.1929 р.). Через це О.Ф. Лагодовська звернула увагу на курганну групу в с. Лосятин на Київщині: «Моя научная мечта, — писала С.С. Гамченку, — это раскопки Лосятинской курганной группы (Васильков. уезд, Киевская губ.), если эта группа сохранилась, то раскопки ее могут дать много интересного в разрешении вопроса об эпимегалитических культурах на Украине. ...Там Оссовский в 1888 г. провел раскопки кургана, в котором обнаружил сосуд, который, безусловно, генетически связан с культурой каменных кист⁵. Если это так, то возникает очень интересная проблема перехода Культуры каменных кист в Курганную культуру, но не на основании типа погребения, а на основании инвентаря» (Лист від 23.05.1930 р.). З подальшого листування дізнаємось, що дослідниця подала заявку на розкопки до ВУАК і робила запит до Білої Церкви. Дозвіл з ВУАК вона отримала та здала звіт про поїздку, однак він не зберігся (ВУАК № 371/б; № 192, арк. 307). В одному з листів О.Ф. Лагодовська писала, що грошей на дослідження курганної групи в Лосятині вона не отримала, через що планувала заїхати на пам'ятку по дорозі в Київ. В архівних матеріалах не виявлено згадок про результати поїздки. Відомості про поховання знаходимо у І.К. Свешникова (Свешников 1983, с. 36.), а про курганну групу — у довідковій літературі, де зокрема говориться про 27 курганів на північ та схід від с. Лосятин (Антонович 1895, с. 50).

У 1930 р. О.Ф. Лагодовська захистила промову роботу «Мегалітичні культури Право-

бережної України» на науково-дослідній кафедрі з історії України ім. акад. Д.І. Багалія в Харкові та отримала звання наукового співробітника. Хоча цю роботу фактично можна вважати «кандидатською», часом її так і називають, проте на момент захисту ступінь кандидата наук було скасовано (детальніше див.: Юркова 2010; Яненко, Тарнавська 2011).

В особовому архіві дослідниці зберігається папка з матеріалами, що стосуються культури кулястих амфор, — добірка відомостей про всі відомі на той час пам'ятки культури кулястих амфор з території України (Волинь і Поділля), а також відомі аналогії з території Польщі. Крім того, в ній зберігаються «Тези до промовної роботи аспірантки О.Ф. Лагодовської», на яких зазначено дату доповіді — 25.05.1930 р. (Лагодовська, Ф-15, № 41)⁶. Ці тези демонструють широку обізнаність О.Ф. Лагодовської в європейській археології: вона порівнювала «мегалітичну культуру» Правобережної України з подібними культурами Польщі (культура кам'яних цист) і Східної Німеччини (культура Kugelamphora), вважала їх явищами одного культурного кола. У повоєнних матеріалах згадки про німецькі аналогії відсутні, і зрозуміло чому.

Матеріал, зібраний в папці, не був опублікований, проте у фонді дослідниці виявлено дві підготовлені до друку статті з цієї тематики (Лагодовська, Ф-15, № 16). У статтях Олена Федорівна узагальнила наявний матеріал з поховань, розглянула типи конструкцій гробниць, обряд поховання, а також інвентар, зокрема виділила п'ять типів амфор. На основі фауністичних решток (переважання кісток свині та бика) дослідниця вважала, що населення культури кулястих амфор було осілим, хліборобським. У висновках наголошувала на певних закономірностях поховального обряду та орнаментативних кераміки в різних регіонах поширення культури та пов'язувала це з їх різночасовістю (пам'ятки басейну рр. Случ і Тетерів пізніші за пам'ятки басейну р. Дністер). Подала карту поширення пам'яток культури та вважала, що вона співіснувала з трипільською, а згасла на початку II тис. до н. е. (Лагодовська, Ф-15, № 16, с. 19—20). Згадане раніше поховання з с. Лосятин вона розглядала окремо як пам'ятку, що була цікавою в контексті зникнення культури кулястих амфор і появи «Курганної культури».

⁶ Дату підтверджено і в листі до С.С. Гамченка: «завтра еду в Харьков, 25 мая состоится защита моей работы» (Листи 19.05.1930 р.).

⁵ Публікацію кургану див.: Ossowsky 1889, s. 12—15.

Матеріал по культурі кулястих амфор, який збрала О.Ф. Лагодовська, не був опублікований. Складно сказати, чому так сталося, проте, у нас є певні припущення. Поруч з неопублікованими статтями було виявлено рецензію П.П. Єфименка, згідно з якою статті потребували суттєвого доопрацювання. Найімовірніше, недостатній український матеріал та неможливість скористатись польськими та німецькими аналогіями (це повоєнний час) стали причиною того, що Олена Федорівна полишила цю тематику. Повну публікацію пам'яток східної групи культури кулястих амфор (пам'ятки Волині і Поділля) здійснив І.К. Свешніков (Свешников 1983), пізніше — М. Шмит (Szymt 1999).

Одеський період життя дослідниці

З 1929 р. розпочинається одеський період у житті О.Ф. Лагодовської, який тривав десять років. Це був час її професійного росту, позначений дослідженнями яскравого Усатівського комплексу, де вона керувала роботами на поселенні, ґрунтовому могильнику, курганах; окрім того, брала участь у новобудовній Бузькій експедиції та співпрацювала з такими відомими археологами як М.Ф. Болтенко, С.С. Дложевський, Ф.А. Козубовський, А.В. Добровольський, П.В. Харлампович, Т.М. Мовчанівський, Г.П. Крисін та ін.

З унікальною пам'яткою Великий Куяльник-Усатове Олена Федорівна познайомилась ще наприкінці 1928 р. На прохання М.Ф. Болтенка⁷ дослідниця обробляла крем'яний матеріал з Усатівського комплексу⁸, який мав би увійти в «Усатівську збірку». Колекція була невеликою, проте викликала низку питань: *«Обычно хорошо знают и издают кремневую индустрию палеолита и раннего неолита... Тогда же, когда появляется керамика, и является возможность датировать уже по керамике, кремневая индустрия обычно отбрасывается, как материал второстепенной важности, ...то есть, другими словами, кремневой индустрии не*

⁷ Михайло Федорович Болтенко (1888—1959) — археолог, дійсний член Одеського товариства історії та старожитностей, учень Е.Р. фон Штерна. Працював в Одеському історико-археологічному музеї на посаді наукового співробітника, згодом став його директором.

⁸ Розкопки Усатівського комплексу (поселення і могильники біля с. Усатове сучасного Біляївського р-н Одеської обл.) М.Ф. Болтенко розпочав у 1921 р. Комплекс був справжньою археологічною сенсацією завдяки виявленому матеріалу.

дается то систематическое описание, которое здесь также необходимо... Усатовский кремль... я предполагаю делать в виде систематического описания всей индустрии, но одновременно считаю необходимым проработать и сравнительный материал. В частности мне бы хотелось с этой точки зрения подойти к Триполью» (Лист від 08.12.1928 р.).

Висновки стосовно усатівської крем'яної колекції О.Ф. Лагодовська оприлюднила на конференціях і підготувала на цю тему статтю, однак не опублікувала (Лагодовська, Ф-15, № 4—9). Усатівське крем'яне знаряддя, за словами дослідниці, використовувалося населенням так само активно, як і знаряддя з кістки та міді. Воно виготовлене переважно з матеріалу карпатського походження (кремінь невисокої якості, що давав багато браку) та кременю (незначний відсоток) надзвичайної якості, що представлений здебільшого готовими знаряддями (Лагодовська, Ф-15, № 4—9). О.Ф. Лагодовська дослідила техніку розщеплення кременю, його вторинну обробку, а також морфологічні характеристики крем'яних виробів.

Ставши співробітницею Одеського історико-археологічного музею (далі Одеський музей), О.Ф. Лагодовська брала участь у дослідженнях Усатівського поселення. Розкопки 1928—1929 рр. становили особливий інтерес, тоді було виявлено т. зв. «коридори» — вирубані у вапняку прямокутні заглибини незрозумілого призначення (завдовжки іноді 20 м). М.Ф. Болтенко вважав їх житлами-напівземлянками, О.Ф. Лагодовська — культовими спорудами, аналогіями яких могли бути мегалітичні споруди Західної Європи та Кносського палацу (Лагодовська 1947, с. 48).

У 1930 рр. О.Ф. Лагодовська стала завідувачем доісторичного відділу Одеського музею. У цей час вона була зайнята в експедиціях і в підготовці виставок за матеріалами Березанської, Усатівської, Бузької експедицій. Про це йдеться в одному з листів *«продолжаю работать над усатовским материалом 1929 г. Свою работу по кремню я подготовила к печати... сей час начинаю устраивать витрину с усатовским кремнем»* (Лист від 23.05.1930 р.), і далі: *«..польза для музея от моей работы по кремню будет большая. Я упорядочила его»* (Лист від 10.05.1930 р.). Малося на увазі, що дослідниця замальовала та описала на прохання М.Ф. Болтенка весь наявний в Одеському музеї крем'яний матеріал, в чому була її значна заслуга.

Олена Федорівна писала, що саме усатівський матеріал став основою, навколо якої по-

чала формуватися експозиція докласового відділу Одеського музею, «разом з ним найшла собі відповідне місце і прекрасна колекція з с. Петрен, що була майже самотня в дореволюційному музеї» (Лагодовська 1943, с. 54). Понад те, вона зазначала, що саме розкопки в Усатовому започаткували систематичне вивчення доісторичного періоду в цьому регіоні, яке продовжили дослідження в Побужжі (1930—1932) та розкопки на Сабатинівці⁹ (1938—1939). Водночас цінність цієї пам'ятки дослідниця вбачала в можливості комплексного вивчення усатівської проблеми: «Повноту охоплення джерел забезпечило те, що дослідження мало своїм об'єктом два види пам'яток — поселення та могильники — досить рідкісний випадок для історії докласового суспільства» (Лагодовська 1943, с. 54). Матеріал з Усатового за ті роки (1920—1930-ті рр.) опублікований частково. М.Ф. Болтенко ввів пам'ятку до наукового обігу (Болтенко 1925; 1926), хоча планував видати і почав упорядковувати «Усатівську збірку» (ВУАК, Ф-3, 0-3, № 84).

Діяльність Олени Федорівни була пов'язана також з Одеською крайовою комісією з охорони пам'яток, інспектором якої був директор Одеського музею проф. С.С. Дложевський. Комісія складалася з 32 членів (представники державних, партійних, професійних, наукових і громадських організацій), які провадили експертизи, реставрацію, брали участь в організації експедицій, складали список пам'яток і т. д. О.Ф. Лагодовська як співробітник музею, що займалася мегалітичною культурою, була відряджена Комісією для перевірки повідомлення кореспондента Комісії селянина Заперченка. Вона обстежила курган в с. Курисово-Петровське (суч. Петровське), де було виявлено поховання в кам'яній скрині з понад двома десятками заглибин різної форми. Після цього курган взяли на облік і передали під охорону місцевої влади (ВУАК, № 346, арк. 15). Курган опубліковано О.Ф. Лагодовською (Лагодовська 1930), його також описала І.В. Фабрициус (Фабрициус 1951, с. 52—53).

Переїхавши до Одеси, Олена Федорівна продовжувала працювати над матеріалом мегалітичних пам'яток. Серед матеріалів ВУАК виявлено лист від Одеського музею: «Вважаємо за непорозуміння, — йшлося в ньому, — внесення до тематичного плану ВУАК на 1932 р.

теми «Мегаліт на Дніпрельстані»¹⁰ для спільної з нашим музеєм проробки... над проблемами мегаліту працює заввідділом передкласового суспільства О.Ф. Лагодовська, яка вела приватну розмову з т. В. Козловською та висловила свою згоду прийняти участь в збірнику «Мегаліт на Україні». Якщо збірник матиме своєю тематикою лише мегаліт на Дніпрельстані, О.Ф. Лагодовська не зможе прийняти участь у збірнику» (ВУАК, № 415, арк. 35). Примітний сам факт внесення мегалітичної тематики до плану роботи ВУАК. У тій же папці знаходимо лист ВУАК до акад. Д.І. Яворницького: «Всеукраїнський археологічний комітет ВУАН звертається до Вас з проханням налагодити справу вивчення мегалітичних пам'яток на території Дніпрельстану. У зв'язку з цим ВУАК на 1932—1933 рр. висунув проблему вивчення мегалітів як пам'яток, що мало досліджені у нас» (ВУАК, № 415, арк. 28).

У 1930 р. розпочалися розкопки в Степовому Побужжі в зоні запланованого будівництва Бузької ГЕС, створено Бузьку експедицію під керівництвом І.Ф. Козубовського. У дослідженнях брали участь співробітники Одеського музею. Організація та звітність за розкопки лежала на Одеській крайовій інспекції з охорони пам'яток матеріальної культури, яку після смерті С.С. Дложевського очолив Г.П. Крисін (доти співробітник Херсонського історико-археологічного музею, керівник Ольвійської археологічної експедиції (детальніше див.: Костенко 2016). Серед організаторів робіт був також Первомайський окружний краєзнавчий музей (заснований у 1928 р.), а саме його директор П.В. Харлампович, який провадив досить активну роботу щодо обліку пам'яток у регіоні. Планувалося дослідити найбільш порожистий відтинок Південного Бугу — від Первомайська до Вознесенська (Ак-Мечетка, Чорний Ташлик, Гард та ін.).

1930 р. О.Ф. Лагодовська працювала в лівобережній групі Бузької експедиції (керівник Г.П. Крисін) на розвідувальних розкопках біля с. Костянтинівка (курганний могильник зі скіфськими та давнішими похованнями); далі разом з Ф.О. Петрунем провадила розвідку на ділянці від Костянтинівки до Ак-Мечетки (рис. 2).

⁹ У 1938 р. О.Ф. Лагодовська та А.В. Добровольський очолювали експедицію Одеського музею, що провадила дослідження на поселенні Сабатинівка І. У розкопках також брав участь тодішній співробітник Одеського музею Ю.М. Захарук.

¹⁰ У 1927 р. у зв'язку з будівництвом Дніпрогесу й подальшим затопленням порожистої частини Дніпра була створена спеціальна науково-дослідна експедиція за участю істориків, археологів, етнографів, яка протягом 1927—1932 рр. провадила археологічні дослідження значної території Надпоріжжя та відкрила низку різночасових пам'яток.

Рис. 2. Бузька експедиція 1930 р, група наукових співробітників: на передньому плані (зліва на право) Т.М. Мовчанівський, І.Ф. Козубовський, О.Ф. Лагодовська, В.П. Харлампович, Г.П. Крисін (НА ІА НАНУ)

Наступного року було затверджено такий склад експедиції: І.Ф. Козубовський (керівник), М.Ф. Болтенко, О.Ф. Лагодовська, Г.П. Крисін, П.В. Харлампович, Т.М. Мовчанівський та ін. (рис. 3). Олена Федорівна разом з І.М. Луцкевичем досліджувала окрему ділянку в уроч. Кременчук (поселення ранньоскіфського часу) та в балці Сухий Ташлик (Ташлицькі кургани) (Козубовський 1933). Про результати роботи Бузької експедиції 1930 р. Олена Федорівна звітувала на засіданні ВУАК (ВУАК № 380, арк. 25) та брала участь у підготовці «Збірника праць Бузької археологічної експедиції» (ВУАК № 750, арк. 7) — не був опублікований.

Збереглися враження дослідниці, якими вона ділилася з С.С. Гамченком: «Над матеріалом Бугської експедиції переважно працювала я. Значимість матеріала абсолютно превзошла все наши полевые прогнозы. Совершенно исключительный материал по своей научной значимости это энеолитические стоянки на Чорном Ташлыке и Гарде. Обе ставят ряд очень интересных вопросов, а по характеру своему почти что паралельны. Особенно сенсационным является наличие в Гарде керамики Усатовского типа наряду с керамикой неолитического характера, которая характеризуется ямочной и разного рода штампованной орнаментацией. На Чорном

Ташлыке керамика Трипольского типа» (Лист від 10.05.1930 р.).

На початку 1931 р. Олена Федорівна писала С.С. Гамченку «Строим довольно большие планы летних работ. Не знаем только, насколько будем обеспечены средствами на Бугскую экспедицию, я «покладаю великі надії». Весь материал оказался исключительным» (Лист від 01.02.1931 р.). Дослідження на БоГЕС закінчились у 1933 р. через припинення будівництва. Незважаючи на те, що роботи експедиції часто мали фрагментарний та розвідковий характер, саме вони започаткували вивчення давньої історії регіону. Зокрема, виявлені неолітичні матеріали згодом знайшли своє місце серед пам'яток бугодністровської культури.

Матеріал експедиції, що зберігається в ІА НАНУ, незначний: серед архівних матеріалів короткий звіт, кілька щоденників різних дослідників, неопублікована стаття О.Ф. Лагодовської (Лагодовская, Ф-15, № 22). В архіві Одеського музею — щоденник О.Ф. Лагодовської з розкопок у с. Костянтинівка за 1931 р. Майже всі знахідки втрачені під час II Світової війни.

Початок 1930-х рр. відзначився піднесенням археології під керівництвом ВУАК, але це також був і початок кінця — у 1933 р. ВУАК припинив своє існування. 1930 р. Всеукраїнська академія наук (ВУАН) відзначила 10-річний ювілей. З цієї нагоди ВУАК вирішив під-

Рис. 3. Учасники Бузької експедиції 1931 р.: І.Ф. Козубовський (1); В.П. Харлампович (2); Г.П. Крисін (3); О.Ф. Лагодівська (4); Т.М. Мовчанівський (5); І.М. Луцкевич (8) та ін. (НА ІА НАНУ)

готувати велику звітну «Виставку досягнень археології за 10 років». На зборах Президії Комітету було ухвалено пропозицію «...просити О.Ф. Лагодівську поїхати по головнішим музеям України і вилучити експонати з археологічних відділів їх до ювілейної виставки ВУАН для чого просить... видати 100 крб з ювілейної суми ВУАКу...» (ВУАК № 307, арк. 6). О.Ф. Лагодівська відвідала музеї Полтавщини та Харківщини і подала звіт про це до ВУАК (ВУАК № 307, арк. 14). Окрім того, в 1931 р. було створено робочу Комісію для організації виставки. Серед науковців, яких залучили до роботи Комісії, були Л.Є. Кістяківський, О.Ф. Лагодівська, І.Ф. Левицький та ін. (ВУАК № 307, арк. 20). Водночас ВУАК надіслав музеям листи з проханням підготувати та надіслати до Києва археологічні речі, які відібрала для виставки О.Ф. Лагодівська: «...При цьому ВУАК просить упакувати речі відповідними засобами у невеликі ящики... витрати на упакування та доставку ВУАК бере на себе...» (ВУАК № 197, арк. 4). Матеріал для виставки з Одеського музею готували директор музею М.Ф. Болтенко та заввідділу О.Ф. Лагодівська. Зокрема ВУАК

повідомляв: «...бажано отримати від музею експонати з експедицій БогЕС, Березань, Ольвія, Усатове» (ВУАК № 197, арк. 94). «Виставка досягнень української археології за останній час» працювала протягом липня—вересня 1931 р. у Всеукраїнському музейному містечку на території Києво-Печерської Лаври.

У 1932 р. Одеський музей поновив роботи на Усатівському комплексі, і О.Ф. Лагодівська брала в них участь. Спочатку вона працювали тільки на поселенні, а в наступному, 1933 р., розпочалися дослідження другої курганної групи Усатівського некрополя. У 1936—1940 рр.¹¹ О.Ф. Лагодівська досліджувала кургани з різноманітними кам'яними спорудами — кромлехи, іноді подвійні, кам'яні закладки. Дослідниці вдалося простежити етапи зведення насипів деяких курганів та зафіксувати лінію давнього горизонту. О.Ф. Лагодівська приділяла значну увагу архітектониці усатівських курганів, зокрема, висловила кілька аргументів, за якими

¹¹ Через арешт М.Ф. Болтенка в 1934 р. польові дослідження на Усатовому очолив В.І. Селінов — науковий співробітник Одеського історико-археологічного музею, 1941 р. — директор музею.

кромлеми більшості курганів мали не технічне призначення, а культове чи ритуальне. Також дослідниця відкрила унікальну кам'яну конструкцію у вигляді купола (курган І-11), виявила плити з антропоморфними та зооморфними зображеннями, а серед поховального інвентарю — набір металевих речей і посуд. Неоднорідність і монументальність конструкцій курганів, розмаїття форм поховального обряду дозволили О.Ф. Лагодовській говорити про соціальну нерівність усатівського суспільства, виділяти поховання вождів, служителів культу, рабів. У 1936 р. було також здійснено роботи на першому ґрунтовому могильнику на Усатовому та зроблено висновки стосовно хронологічного співвідношення курганів і ґрунтових поховань. Загалом відкритий матеріал свідчив про високий рівень розвитку племен міді—бронзи Північного Причорномор'я.

У 1946—1948 рр. О.Ф. Лагодовська повернулася до досліджень Усатівського комплексу. Серед учасників експедиції були співробітники Інституту археології Н.П. Амбургер, Ю.М. Захарук та проф. Одеського університету М.Ф. Болтенко. Цими дослідженнями (на поселенні та пов'язаному з ним ґрунтовому могильнику) планувалося нарешті з'ясувати поставлені раніше питання. Зокрема, залишки кам'яних споруд на Усатівському поселенні Олена Федорівна схильна була вважати культовими об'єктами, а не житлами (Лагодовська 1947). Завдяки розвідкам вдалося виявити кілька пунктів з усатівською керамікою та винести проблему Усатового за межі комплексу.

Тривалі роботи М.Ф. Болтенка та О.Ф. Лагодовської (їх вважають головними дослідниками пам'ятки) на Усатівському комплексі стали основою для вивчення пам'яток усатівського типу. Спочатку дослідниця виділяла усатівські пам'ятки в окрему лиманно-степову культуру (Лагодовська 1943; 1947). Згодом, з появою нових даних та на основі власних досліджень вона переглянула своє бачення — виділила їх в окремий степовий тип пізньотрипільської культури та надала його характеристику (Лагодовська 1953). Щодо походження усатівських пам'яток, то дослідниця вважала їх результатом еволюційного розвитку, коли внаслідок зміни господарства змінилася й матеріальна культура (Лагодовська 1947, с. 57). Більшість питань, що стосуються пам'яток усатівського типу, досі залишаються дискусійними.

У лісостеповому Правобережжі Олена Федорівна виділяла три групи пізньотрипільських пам'яток: середньодністровську, волинсько-

городську, киево-софіївську — що, на її думку, мають спільні риси в економічному та культурному розвитку, але різні шляхи розвитку. Чи не вперше О.Ф. Лагодовська розробила хронологічний поділ у межах самих локальних груп (див.: Мовша 1972, с. 3), вважала, що розглядати розвиток племен пізнього Трипілля слід у контексті розвитку «корінних територій» (Лагодовська 1953а, с. 76). У цьому розумінні значний інтерес становить розкопане О.Ф. Лагодовською поселення в с. Сандраки, яке зберегло низку архаїчних рис (розмір площадок, орнаментация розписної кераміки та ін.), завдяки яким вона відносила його до найраніших серед пам'яток пізньотрипільського типу. На основі виявленого на поселенні біля с. Сандраки матеріалу, дослідниця вважала його проміжною ланкою між пам'ятками Києво-Волинського Полісся та Подністер'я (Лагодовська 1956, с. 119). Дослідження пізньотрипільських пам'яток тривають, О.Ф. Лагодовська була серед тих, хто починали цю роботу, яку згодом продовжили В.Г. Збеневич, Е.Ф. Патокова, В.Г. Петренко та ін.

Робота в Інституті археології АН УРСР

У 1939 р. О.Ф. Лагодовську запросили до Києва в Інститут археології: «...роботаєт в Інституте археології АН УССР с 1939 г., с этого же времени исполняет обязанности заведующего отделом Первобытной археологии» (Особова справа, № 13). Коли почалася II Світова війна, О.Ф. Лагодовська разом з відділом евакуувалася до м. Уфа (Республіка Башкортостан), де працювала на посаді старшого наукового співробітника в Інституті суспільних наук АН УРСР, потім — старшого наукового співробітника Інституту історії та археології АН УРСР. Під час евакуації Олена Федорівна вивчала давні пам'ятки Башкирії, зокрема, наголошувала на незадовільному їх вивченні та відсутності будь-якої узагальнювальної роботи (Лагодовська, Ф-15, № 33). Українські археологи — О.Ф. Лагодовська, Д.І. Бліфельд, Л.Д. Дмитров — ознайомились з наявними археологічними колекціями та літературою з цього питання. Л.Д. Дмитров працював над вивченням давньої металургії, О.Ф. Лагодовська та Д.І. Бліфельд вивчали давню історію Башкирії. Дослідниця написала роботу «Очерки археологического изучения Башкирии», а спільно з Д.І. Бліфельдом — «Материалы к археологической карте Башкирии». Ці праці ста-

ли основою кандидатської дисертації Олени Федорівни «Археологические памятники Башкирии от древнейших времен до начала нашей эры» (захищена в 1943 р.).¹²

У 1944 р., вже після повернення з евакуації, О.Ф. Лагодівська поновлюється на посаді завідувача відділу, тим же наказом затверджується особовий склад відділу: старші наукові співробітники Л.Д. Дмитров, Д.І. Бліфельд; І.М. Самойловський, В.К. Гончаров, молодші наукові співробітники Є.Ф. Покровська, Є.В. Махно, Є.О. Дзбановський, С.М. Сибільова-Одинцова, Л.С. Шиліна, С.М. Кузнецова (Особова справа № 13). Згодом відділ поповнюється старшими науковими співробітниками В.М. Даниленком, А.В. Добровольським, І.Ф. Левицьким, І.Г. Підоплічком, М.Я. Рудинським, М.Л. Макаревичем і молодшими науковими співробітниками Н.П. Амбургер та О.П. Чернишом. Більшість співробітників відділу досліджували і кам'яну добу, і добу енеоліту—бронзи. Основні теми енеоліту — вивчення трипільської культури, доби бронзи — дослідження курганів. Окрім польових робіт, відділ виконував завдання зі складання «Зводу пам'яток доби бронзи» (О.Ф. Лагодівська) та «Зводу пам'яток неоліту і мідної доби на території України» (В.М. Даниленко, А.В. Добровольський).

У 1945—1946 рр. Дніпрогесівська експедиція Інституту археології спільно з Дніпропетровським музеєм досліджував кам'яні закладки порожистої частини Дніпра. Внаслідок цих робіт було відкрито низку пам'яток. О.Ф. Лагодівська, зокрема, досліджувала кам'яні закладки на р. Ворона, о. Сурський, балці Майорка та Башмачка, на о. Таволжаний. Підсумки цієї роботи викладено в статті (Лагодівська 1949), де, зокрема, йшлося, що звичай ховати під кам'яними закладками виник ще наприкінці доби неоліту (закладки на о. Сурський) і тривав протягом усієї доби бронзи: в закладках на о. Таволжаний виявлено кераміку ямного зразка, на р. Ворона — зрубного типу, в балці Башмачка — пізньобронзової доби. Неолітичні поховання під закладками характеризувалися випростаним скелетом і відсутністю інвентарю та вохри (Лагодівська 1949, с. 178—179).

У 1947 р. відділ працював над темою «Населення Дніпровського Надпоріжжя в бронзову добу». Актуальність її полягала в слабкому

вивченні доби бронзи на вказаній території. До нового матеріалу Дніпробудівської експедиції за 1945—1946 рр. долучився майже неопублікований матеріал Дніпробудівської експедиції 1927—1932 рр.

Олена Федорівна цікавилася також пам'ятками середньодніпровської культури, яка завдяки новому матеріалу знову стала об'єктом досліджень (Пассек 1947). Спираючись, переважно, на матеріал, опублікований Т.С. Пассек, і додавши нові факти, О.Ф. Лагодівська підготувала, але не опублікувала статтю, в якій зібрала відомі на той час поселення середньодніпровської культури (Лагодівська, Ф-15, № 32). У ній, на основі матеріалу поховань, О.Ф. Лагодівська на уважувала на контакт племен середньодніпровської культури з «племенами яйцедонної кераміки, що виростає з культур типу Середній Стіг II». Дослідник середньодніпровської культури І.І. Артеменко, опрацювавши український і білоруський матеріал, вважав, що формування середньодніпровської культури відбувалось у другій половині III тис. на основі середньодніпровського варіанту ямної культури під впливом культури кулястих амфор, катакомбної та пізньотрипільської (Артеменко 1963, с. 35). Що стосується впливів середньодніпровської культури, то О.Ф. Лагодівська вбачала їх у кераміці комарівської культури на етапі її формування (Лагодівська, Ф-15, № 32, с. 24).

У 1949 р. О.Ф. Лагодівська полишила посаду завідувача первісної археології за станом здоров'я, посилаючись на значне погіршення зору (завідділу став В.М. Даниленко). Попри це, вона продовжує працювати, зокрема, очолює кілька великих експедицій (Верхньобузьку археологічну та Нікопольсько-Гаврилівську новобудовну). Крім того, дослідниця написала розділ, присвячений скотарсько-землеробським племенам Лівобережної України, для першої узагальнювальної праці Інституту археології «Нариси стародавньої історії Української РСР» (1957 р.).

У 1949—1950 рр. Олена Федорівна очолювала Верхньобузьку археологічну експедицію, що досліджувала згадане багат шарове поселення в уроч. Пагурок (с. Сандраки Хмельницького р-ну Вінницької обл.). Поселення дало важливі матеріали з вивчення мало дослідженого верхів'я Південного Бугу та загалом для розуміння розвитку пізнього Трипільля у Правобережному Лісостепу. На поселенні також виявлено шар пізньобронзового часу: кераміку на зразок банок з валиковим орнаментом, що, на думку дослідниці, поєднувало її з низкою піз-

¹² В особовому фонді О.Ф. Лагодівської НА ІА НАН України зберігаються тези до її кандидатської дисертації, а в особовій справі є копія кандидатського диплому.

ньобронзових поселень (Сабатинівка I, Печора, Немирівське городище), а найтісніше — з керамікою Білогрудівки (Лагодовська 1954, с. 137). Дослідження додали матеріалу для вивчення білогрудівської культури, що була виділена П.П. Курінним під час досліджень 1918—1927 рр. поблизу с. Піківець (Уманщина).

Вивчення Войцехівського могильника

Серед інших пам'яток доби бронзи, що їх досліджувала Олена Федорівна, важливе місце посідав Войцехівський могильник. Напередодні війни його дослідження було однією з планових тем відділу первісної археології. Пам'ятка була важливою для розуміння історії населення лісостепової смуги межиріччя Дністра—Дніпра в добу бронзи. Після війни О.Ф. Лагодовська повернулася до цієї теми, опрацювала архів С.С. Гамченка та опублікувала статтю (Лагодовська 1948), основу якої становили щоденники вчителя про розкопки у Войцехівці, а також брала участь у Волинсько-Подільській експедиції Інституту археології (кер. В.К. Гончаров). Очолювана О.Ф. Лагодовською група досліджувала Войцехівський курганий могильник (Лагодовська 1956а; Лагодовська, Захарук 1956). Аналізуючи матеріал могильника, О.Ф. Лагодовська зробила важливі спостереження стосовно особливостей поховального обряду: відзначила наявність колективних поховань, закономірності в орієнтації небіжчиків, розбіжності між жіночими та чоловічими похованнями (Лагодовська 1956а, с. 73). Дослідниця вважала Войцехівський могильник за інвентарем схожим до пам'яток комарівської культури, час зведення могильника визначила періодом середньої бронзи (там само, с. 74). У науковій літературі Войцехівський могильник не має чіткого культурного визначення (комарівська чи східнотщинецька культура). Не заглиблюючись у цю проблему, зазначимо, що могильник, безперечно, становить одну з найяскравіших пам'яток за поховальним обрядом і знахідками.

Дослідження Михайлівського поселення

У 1952—1955 рр. О.Ф. Лагодовська очолювала новобудовну Нікопольсько-Гаврилівську експедицію, що проводила розкопки на поселенні в с. Михайлівка Ново-Воронцовського р-ну Херсонської обл. у зоні будівництва Каховської ГЕС. Це була остання експедиція, в якій брала участь Олена Федорівна. Також в експедиції

працювали співробітники Інституту археології М.Л. Макаревич, Н.П. Амбургер, О.Г. Шапошнікова.

Значення цих досліджень колосальні для переосмислення давньої історії України. По-перше, Михайлівське поселення стало першою пам'яткою такого типу для ямної культури, до цього часу культура вивчалась за похованнями. Верхній шар поселення був досить потужним та репрезентував період його розквіту. А отриманий з верхнього шару матеріал дозволяв відтворити широкий спектр життя ямного населення — від планування поселення, його оборонних споруд, облаштування жител та господарських будівель, до характеристики матеріальної культури, облаштування побуту, господарства тощо (Лагодовська, Шапошнікова, Макаревич 1962). По-друге, важливе значення цих досліджень полягало у багатшаровості поселення — тут чітко фіксувалося три культурні шари (нижній, середній, верхній), які відповідали певним історичним періодам. По-третє, матеріал з нижнього та середнього шарів Михайлівського поселення мав значення для розуміння історії українського степу за доби енеоліту та ранньої бронзи. Крім того, усі три шари не лише відбивали етапи розвитку степового населення, але в подальшому стали орієнтирами для здійснення систематизації поховальних пам'яток та матеріалів нестратифікованих поселень.

У книжці, яка вийшла вже після смерті О.Ф. Лагодовської (Лагодовська, Шапошнікова, Макаревич 1962) було започатковано таку інтерпретацію трьох шарів Михайлівського поселення, яка довгий час побутувала в науковій літературі — нижній шар вважався доямним, а середній та верхній шари — ямними, такими, що представляють ранній та пізній періоди культури. Це у свою чергу вплинуло на хронологію ямної культури, яка тоді вважалася енеолітичною. Натомість сама О.Ф. Лагодовська дотримувалась дещо іншої думки, за якою верхній шар поселення репрезентував давньоямний час, середній та нижній шари слід датувати доямним періодом (Лагодовська 1955, с. 121).

За матеріалами нижнього шару Михайлівського поселення В.М. Даниленко виділив окрему нижньомихайлівську культуру, хоча основи для цього були закладені ще дослідниками поселення у згаданій вище книжці. Порівняння матеріалів із середнього шару поселення з іншими дозволили дослідникам виділити низку синхронних пам'яток, зокрема поселення Нижній Рогачик та хут. Репін. У свою чер-

гу, це дозволило виділити рогацький та репінський типи пам'яток, а згодом однойменні культури. Питання стосовно інтерпретації обох культур залишається дискусійним.

Розкопки Михайлівського поселення суттєво змінили уявлення про племена Степової України. Зокрема, ямна культура доти справляла враження примітивної. Завдяки дослідженням на Михайлівському поселенні вдалося, як мінімум, заперечити цю думку, а крім того поставити ще низку питань, що дискутуються досі.

Висновки

Підсумовуючи вище сказане зазначимо, що при створенні історіографічної роботи важливе місце, безперечно, займає архівний матеріал. У нашому випадку, архівні дані дозволили більше дізнатись про О.Ф. Лагодовську як науковця у контексті часу, в який вона жила, а крім того, завдяки листам дослідниці, вдалося побачити її як людину зі своїми інтересами та мріями. Розглянутий період — від ВУАК до Інституту археології — це, зокрема, час становлення української археології як науки. Отриманий нами матеріал дозволяє говорити про значний внесок О.Ф. Лагодовської у цей процес. Адже, перший досвід польових робіт та досвід обробки археологічного матеріалу дослідниці отримала в експедиціях С.С. Гамченка та П.П. Єфименка. Крім того, вона отримала чудову аспірантську підготовку. Формування дослідниці як науковця продовжувалось в Одесь-

кому музеї та в експедиціях М.Ф. Болтенка на складному Усатівському комплексі. У зв'язку з цим зазначимо, що О.Ф. Лагодовська була провідником передових ідей попередніх поколінь науковців своїм наступникам, зокрема ідей В.Б. Антоновича, оскільки С.С. Гамченко був його учнем, та Е.Р. фон Штерна, учнем якого був М.Ф. Болтенко.

За особовим фондом дослідниці вдалось більше дізнатись про наукові інтереси Олени Федорівни. Її більше знають як дослідницю Михайлівського поселення, значущої пам'ятки для вивчення ямної культури. Проте, О.Ф. Лагодовська досліджувала культуру кулястих амфор, усатівську культуру, вивчала проблеми пізнього Трипілля, а також цікавилась середньодніпровською та комарівською культурами.

О.Ф. Лагодовська очолювала великі експедиції Одеського музею, Інституту археології, зокрема і новобудовні, у яких проходили підготовку молоді археологи (Ю.М. Захарук, О.Г. Шапошнікова та ін.). Після смерті дослідниці (13.12.1958 р.) започатковані нею теми продовжили розробляти В.Г. Збеневич, О.Г. Шапошнікова, О.Ф. Патокова, Т.Г. Мовша та ін. Маючи чудову археологічну підготовку, будучи науковцем з широким колом інтересів О.Ф. Лагодовська не реалізувала себе повною мірою. Свідченням цього можуть бути неопубліковані статті, а також монографія «Поселення Среднего и Нижнего Поднепровья в период ранней и средней бронзы» — К., 1955, 118 с. (НА ІА НАНУ, Ф-15, № 18).

Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии. — М., 1895.

Артеменко И.И. Среднеднепровская культура // СА. — 1963. — № 2. — С. 12—37.

Болтенко М.Ф. Раскопки Усатовско-Большекуляницкого поля культурных остатков // Вісник Одеської Комісії Краєзнавства. — Одеса, 1925. — Ч. 2—3. — С. 48—66.

Болтенко М.Ф. Кераміка з Усатова / кн. Трипільська культура на Україні. — К., 1926. — Вип. 1. — С. 8—30.

Відейко М.Ю. Лагодовська Олена Федорівна // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. II. — С. 291—292.

Елена Федоровна Лагодовская (1899—1958) // КСИА. — 1960. — № 9. — С. 123—124.

Козубовський Ф.А. Археологічні дослідження на території БоГЕСу 1930—1932 рр. — К., 1933.

Костенко А.В. Вчитель, археолог, музейник: пунктир життя Георгія Петровича Крисіна // Тези міжнар. наук. конф. «Людське співтовариство: актуальні питання наукових досліджень». — Дніпропетровськ, 2016. — С. 12—16.

Курінний П.П. Історія археологічного знання про Україну. — Умань, 2013.

Лагодовська О.Ф. Археологічна подорож до с. Курисова-Петровського // Вісник Одеської комісії краєзнавства. — 1930. — № 4—5. — С. 141—146.

Лагодовська О.Ф. Проблеми усатівської культури // НЗПА. — Уфа, 1943. — Кн. I. — С. 53—66.

Лагодовська О.Ф. Усатівська культура та її місце в археологічному минулому України // Вісник АН УРСР. — 1947. — № 6. — С. 47—57.

Лагодовська О.Ф. Воєхівський могильник бронзової доби на Волині // Археологія. — 1948. — № 2. — С. 62—79.

Лагодовська О.Ф. Кам'яні закладки Надпоріжжя (за матеріалами досліджень 1945—1946 рр.) // АП УРСР. — 1949. — Т. II. — С. 159—179.

Лагодовська О.Ф. Пам'ятки усатівського типу // Археологія. — 1953. — VIII. — С. 95—108.

- Лагодовская Е.Ф.* Трипольское поселение в с. Сандраки, Винницкой области, и некоторые вопросы позднего триполья // КСИА. — 1953а. — Вып. 2. — С. 76—77.
- Лагодовська О.Ф.* Поселення часу пізньої бронзи в с. Сандраки // Археологія. — 1954. — IX. — С. 133—141.
- Лагодовская Е.Ф.* Войцеховское позднетрипольское поселение // КСИА. — 1954а. — Вып. 3. — С. 86—89.
- Лагодовская Е.Ф.* Михайловское поселение и его значение // КСИА. — 1955. — Вып. 4. — С. 119—121.
- Лагодовська О.Ф.* Пізньотрипільське поселення у с. Сандраках. // АП УРСР. — 1956. — VI. — С. 118—119.
- Лагодовська О.Ф.* Нові дослідження Войцехівського могильника // АП УРСР. — 1956а. — VI. — С. 69—74.
- Лагодовська О.Ф., Захарук Ю.М.* Нові дослідження Войцехівського могильника // АП УРСР. — 1956. — VII. — С. 69—74.
- Лагодовська О.Ф., Шапошнікова О.Г., Макаревич М.Л.* Михайлівське поселення. — К., 1962.
- Левицький І.Ф.* Пам'ятки мегалітичної культури на Волині // Антропологія. — К., 1929. — Т. II. — С. 192—222.
- Мишук С.М.* Бібліотека Волинського краєзнавчого музею у Житомирі (1900—1932): походження, склад, доля. Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 2003.
- Мовша Т.Г.* Періодизація і хронологія середнього та пізнього Трипілья // Археологія. — 1972. — № 5. — С. 3—24.
- Пассек Т.С.* К вопросу о среднеднепровской культуре // КСИИМК. — 1947. — Вып. 16. — С. 31—51.
- Пудовкіна А.С.* Історія археологічних досліджень музеїв України (1920-ті — початок 1930-х рр.) у контексті дослідження історії вітчизняної археології // Мат-ли III Волинської Міжнар. історико-краєзнавчої конф., Житомир, 12—13 листопада 2010 р.). — Житомир, 2010. — С. 200—201.
- Свешников І.К.* Культура шаровидных амфор. — М., 1983 (САИ. Свод археологических источников. — Вып. В1-27).
- Селинов В.И., Лагодовская Е.Ф.* Раскопки Одесского Историко-Археологического музея под Одессой в 1936 г. (уса-товская культура) // СА. — 1940. — Т. 5. — С. 239—263.
- Тарасенко І.Г.* Лагодовська Олена Федорівна // Інститут археології Національної академії наук України. — К., 2015. — С. 488.
- Телегин Д.Я.* Е.Ф. Лагодовская (некролог) // СА — 1959. — № 4. — С. 329.
- Фабрициус И.В.* Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. — К., 1951.
- Черняков І.Т.* До 100-річчя з дня народження О.Ф. Лагодовської // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. — К., 1999. — № 1 (3). — С. 72—74.
- Юркова О.* Наукова атестація істориків в Україні: нормативна база та особливості захисту дисертацій (друга половина 1920-х — 1941 рр.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. — К., 2010. — Вип. 19. — Ч. 2. — С. 137—153.
- Яненко А.С., Тарнавська С.В.* Підготовка та підвищення кваліфікації археологічних кадрів при музеях УСРР (1920-ті — початок 1930-х рр.) // Сіверщина в історії України. Зб. наук. праць. — К.; Глухів, 2011. — Вип. 5. — С. 363—367.
- Ossowsky G.* Materyjaly do paleoetnologii kurhanow ukrai skich // ZWAK. — 1889. — XIII. — S. 1—19.
- Szmyt M.* Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe: 2950—2350 BC. — Poznań, 1999 (BPS. — 8).

Архівні матеріали

Особова справа № 13 / «Личные дела сотрудников Института, уволенных в 1958 году». — Адміністративний архів Інституту археології НАНУ.

Фонд ВУАК

- ВУАК, НА ІА НАНУ, Ф-3, 01, № 51/3.
- ВУАК, НА ІА НАНУ, Ф-3, 01, № 52.
- ВУАК, НА ІА НАНУ, Ф-3, 0-3, № 84.
- ВУАК, НА ІА НАНУ, Ф-3, 01, № 192.
- ВУАК, НА ІА НАНУ, Ф-3, 01, № 197.
- ВУАК, НА ІА НАНУ, Ф-3, 01, № 307.
- ВУАК, НА ІА НАНУ, Ф-3, 01, № 346.
- ВУАК, НА ІА НАНУ, Ф-3, 01, № 371/б.
- ВУАК, НА ІА НАНУ, Ф-3, 01, № 380.
- ВУАК, НА ІА НАНУ, Ф-3, 01, № 415.
- ВУАК, НА ІА НАНУ, Ф-3, 01, № 750.

Фонд О.Ф. Лагодовської

Автобіографія // НА ІА НАНУ, Ф-15, № 41.

Тези до промоційної роботи аспірантки О.Ф. Лагодовської // НА ІА, Ф-15, № 41.

Лагодовська О.Ф. Пам'ятки мегалітичної культури на Україні // НА ІА НАНУ. — Ф-15, № 16.

- Лагодівська О.Ф.* Племена мегалітичної культури на Україні // НА ІА НАНУ. — Ф-15, № 16.
- Лагодівская Е.Ф.* Погребения со скорченными костями по Среднему Бугу // НА ІА НАНУ. — Ф-15, № 22.
- Лагодівська О.Ф.* Кременне знаряддя праці з Селища Усатового // НА ІА. — Ф-15, № 4—9.
- Лагодівская Е.Ф.* Итоги археологического изучения Башкирии // НА ІА. — Ф-15, № 33.
- Лагодівская Е.Ф.* Памятники средне-днепровской культуры // НА ІА. — Ф-15, № 32.
- Лагодівская Е.Ф.* Племена средне-днепровской культуры // НА ІА. — Ф-15, № 32.
- Фонд С.С. Гамченка, листи О.Ф. Лагодівської*
- Лист від 08.03.1927 р. з Ленінграда // НА ІА НАНУ. — Ф-3, 0-1, № 53/1.
- Лист від 10.06.1927 р. з Ленінграда // НА ІА НАНУ. — Ф-3, 0-3, № 13.
- Лист від 25.02.1928 р. з Ленінграда // НА ІА НАНУ. — Ф-3, 0-3, № 82.
- Лист від 08.12.1928 р. з Одеси // НА ІА НАНУ. — Ф-3, 0-3, № 84.
- Лист від 02.04.1929 р. з Ленінграда // НА ІА НАНУ. — Ф-3, 0-3, № 224.
- Лист від 10.05.1930 р. з Одеси // НА ІА НАНУ. — Ф-3, 0-3, № 226.
- Лист від 19.05.1930 р. з Одеси // НА ІА НАНУ. — Ф-3, 0-3, № 227
- Лист від 23.05.1930 р. з Одеси // НА ІА НАНУ. — Ф-3, 0-3, № 225
- Лист від 01.02.1931 р. // НА ІА НАНУ. — Ф-3, 0-3, № 271.

Надійшла 23.08.2016

И.Г. Тарасенко

ЕЛЕНА ФЕДОРОВНА ЛАГОДОВСКАЯ — ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ЭНЕОЛИТА—БРОНЗОВОГО ВЕКА

В статье рассмотрен жизненный и научный путь исследователя энеолита-бронзы Елены Федоровны Лагодовской. Биографические статьи, посвященные ей очень лаконичны и малочисленны. Благодаря полученному архивному материалу, в первую очередь письмам, удалось шире раскрыть деятельность этого ученого и даже узнать ее научные мечты.

Научное становление Е.Ф. Лагодовской происходило в сотрудничестве с такими известными археологами, как С.С. Гамченко, П.П. Ефименко, М.Ф. Болтенко, кроме того оно связано с такими научными центрами как Волынский научно-исследовательский музей, ВУАК, ГАИМК, Одесский историко-археологический музей.

Е.Ф. Лагодовская больше известна как исследователь Михайловского поселения, первого поселения ямной культуры. Но кроме этого, аспирантская работа Елены Федоровны была посвящена культуре шаровидных амфор; также она изучала усатовскую культуру и связанные с ней вопросы позднего Триполья, интересовалась средне-днепровской и комаровской культурами.

Обнаруженные в НА ІА НАНУ неизданные статьи и готовая к печати книжка, убеждают в том, что Е.Ф. Лагодовской, к сожалению, так и не удалось реализовать себя полностью.

I.H. Tarasenko

OLENA FEDORIVNA LAHODOVSKA, RESEARCHER OF CHALCOLITHIC AND BRONZE AGES

The article describes the life and scientific route of Olena Fedorivna Lahodovska, a researcher of the Chalcolithic and the Bronze Age. Biographical articles about her are few and very brief. Due to the archival materials available, primarily letters, the author managed to wider reveal this scholar's activities, and even to find out her scientific dreams.

O.F. Lahodovska's academic development took place in collaboration with the famous archaeologists, such as S.S. Hamchenko, P.P. Yefymenko, M.F. Boltenko, as well as with the research centres, such as the Volyn Scientific and Research Museum, DAIMK, Odesa Historical and Archaeological Museum.

O.F. Lahodovska is more commonly known as the researcher of Mykhaylivske settlement, the first settlement of Yamna culture. In addition, post-graduate work by Olena Fedorivna was devoted to Globular Amphora culture. She also studied Usatove culture and related issues of the Late Trypillia culture and she was interested in Middle Dniro and Komariv cultures. Discovered in the Scientific Archives in the IA NASU unpublished articles convince that, unfortunately, O.F. Lahodovska had not fully realized herself.